

УДК 614.253.1+378.046.2+616-08-039.75

ОПТИМІЗАЦІЯ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПІДГОТОВКИ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ З ПИТАНЬ НАДАННЯ ПАЛІАТИВНОЇ ТА ХОСПІСНОЇ ДОПОМОГИ НАСЕЛЕННЮ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ

Царенко^{1,2} А. В., кандидат медичних наук, доцент

Губський¹ Ю. І., доктор медичних наук, професор, член-кор. НАМН України

Шекера^{1,2} О. Г., доктор медичних наук, професор

¹Національна медична академія післядипломної освіти імені П.Л.Шупика,

²Міжнародна громадська організація «Міжнародна асоціація «Здоров'я суспільства»
(м. Київ, Україна)

Резюме: У статті представлені сучасні підходи і методи, а також міжнародний досвід професійної післядипломної підготовки медичних працівників з питань надання паліативної та хоспісної допомоги населенню, що набуває в умовах реформування системи охорони здоров'я в Україні особливого значення. Показано, що оптимізація післядипломної професійної підготовки медичних працівників з питань паліативної та хоспісної допомоги має велике значення для забезпечення високої якості надання медичної допомоги населенню і вимагає в процесі безперервної післядипломної освіти залучення викладачів різного профілю, що довело свою ефективність на кафедрі паліативної та хоспісної медицини НМАПО імені П.Л.Шупика.

Ключові слова: безперервна післядипломна освіта, паліативна та хоспісна медицина, мультидисциплінарна паліативна та хоспісна допомога, паліативні пацієнти, реформа системи охорони здоров'я.

Резюме: В статье представлены современные подходы и методы, а также международный опыт профессиональной последипломной подготовки медицинских работников по вопросам оказания паллиативной и хосписной помощи населению, что приобретает в условиях реформирования системы здравоохранения в Украине особое значение. Показано, что оптимизация последипломной профессиональной подготовки медицинских работников по вопросам паллиативной и хосписной помощи имеет большое значение для обеспечения высокого качества предоставления медицинской помощи населению и требует в процессе непрерывного последипломного образования привлечение преподавателей различного профиля, что доказало свою эффективность на кафедре паллиативной и хосписной медицины НМАПО имени П.Л.Шупика.

Ключевые слова: непрерывное последипломное образование, паллиативная и хосписная медицина, мультидисциплинарная паллиативная и хосписная помощь, паллиативные пациенты, реформа системы здравоохранения.

Summary: The article presents the modern approaches approaches and methods, as well as international experience in professional postgraduate training on issue of palliative and hospice care to the population for health providers, which is very important in terms of reforming the Health Care System in Ukraine. It is shown that the optimization of postgraduate training of health provider in palliative and hospice care is important to ensure the highest quality of health care and requires to involve into the process of continuous postgraduate education of teachers in various specialties, which has proven its efficiency in the Department of Palliative and Hospice Medicine of P.L.Shupuk National Medical Academy of Postgraduate Education.

Key words: continuous postgraduate education, palliative and hospice medicine, multidisciplinary palliative and hospice care, palliative patients, the reform of the Health Care System.

Актуальність проблеми. Успіх реформування системи охорони здоров'я України залежить не лише від проведення структурних і фінансово-економічних змін, а і, значною мірою, зумовлений забезпеченням закладів охорони здоров'я кваліфікованими кадрами.

У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр., яка визначає основні напрями, пріоритети, завдання і механізми реалізації державної політики в галузі освіти, кадрову і соціальну політику і складає основу для внесення змін і доповнень до чинного законодавства України, управління і фінансування, структури та змісту системи освіти, а також основні напрями і шляхи реалізації ідей та положень Національної доктрини розвитку освіти, здійснення реформування освіти впродовж найближчих 10 років у нових соціально-економічних умовах, зазначено, що освіта належить до найважливіших напрямків державної політики України. Держава виходить з того, що освіта – це стратегічний ресурс соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства, поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення міжнародного авторитету й формування позитивного іміджу нашої держави, створення умов для самореалізації кожної особистості. Інтеграція України у світовий освітній простір вимагає постійного вдосконалення національної системи освіти, пошуку ефективних шляхів підвищення якості освітніх послуг, модернізації змісту освіти і організації її адекватно світовим тенденціям і вимогам ринку праці, забезпечення безперервності освіти та навчання протягом усього життя.

Сучасна паліативна медицина висуває високі професійні та морально-етичні вимоги до лікарів і середніх медичних працівників, які залучені до надання паліативної та хоспісної допомоги (ПХД) населенню. Вони повинні мати міцні знання в різних областях клінічної медицини, фармакології та психології, володіти навичками спілкування та професійного догляду, бути чуйними і милосердними, вміти працювати в команді, оскільки в основі сучасної ПХД лежить міждисциплінарний підхід, а до процесу надання ПХД залучаються медичні та соціальні працівники, психологи, юристи та священнослужителі, пацієнт та його родичі або опікуни, представники громадських та благодійних організацій, органів влади та місцевих громад. Медичні працівники, які надають ПХД, повинні бути готовими реалізувати головне завдання паліативної медицини: якщо пацієнта не можнавилікувати, треба зробити усе можливе, щоб полегшити біль і страждання та забезпечити гідну якість життя йому і його близьким.

Враховуючи зазначене вище, можна стверджувати, що актуальною проблемою в Україні сьогодні є запровадження системи підготовки медичних фахівців з питань ПХД. Це є запорукою забезпечення якості та доступності надання ПХД населенню.

Матеріалами для виконання цієї роботи були вітчизняна та закордонна наукова література, міжнародні та вітчизняні нормативно-правові документи, медико-статистичні дані та звіти МОЗ України і регіональних департаментів/управлінь охорони здоров'я, експертні заключення, навчальні програми післядипломної освіти медичних працівників.

Застосовано наступні *методи дослідження*: інформаційно-аналітичний, порівняльний контент-аналіз, статистичний, системного підходу.

Результати дослідження та обговорення. Аналіз вітчизняної та міжнародної літератури, статистичних даних свідчить, що невпинне зростання у світі кількості хворих на злоякісні новоутворення в інкурабельних стадіях захворювання, швидке постаріння населення, поширення хронічних неінфекційних захворювань у стадії декомпенсації та епідемій ВІЛ-інфекції/СНІДу, мультирезистентного туберкульозу, гепатитів В і С тощо, надзвичайно загострило потребу розвитку системи ПХД, що зростає з кожним роком. Отже, з другої половини 20-го століття у більшості індустріальних країн світу проблема розвитку ПХД населенню стає однією з найбільш актуальних медико-соціальних та гуманітарних проблем суспільства [1, 2, 3, 4].

В Україні впродовж останнього десятиліття швидкими темпами розвивається система ПХД, як інноваційний напрямок охорони здоров'я та соціального захисту населення, який покликаний поліпшити якість життя інкурабельних хворих та членів їхніх родин. Законом України «Про внесення змін до Основ законодавства України про охорону здоров'я щодо удосконалення надання медичної допомоги» від 07.07.2011 р., №3611-VI, у Статті 35-4. «Паліативна допомога» було «узаконено» цей вид медичної допомоги: «На останніх стадіях перебігу невиліковних захворювань пацієнтам надається паліативна допомога, яка включає комплекс заходів, спрямованих на полегшення фізичних та емоційних страждань пацієнтів, а також надання психосоціальної і моральної підтримки членам їх сімей.

Паліативна допомога надається безоплатно за направленням закладу охорони здоров'я, в якому пацієнтові надавалася вторинна (спеціалізована) чи третинна (високоспеціалізована) медична допомога, з яким укладено договір про медичне обслуговування населення.

Порядок надання паліативної допомоги та перелік медичних показань для її надання визначаються центральним органом виконавчої влади у сфері охорони здоров'я».

Підготовка кваліфікованих кадрів, разом з державною політикою, що спрямована на розвиток і впровадження ПХД на всіх рівнях медичної допомоги, та доступністю лікарських засобів для паліативних пацієнтів, у тому числі, ефективних анальгетиків, є одним з трьох основоположних умов стратегії успішного розвитку ПХД у будь якій країні [4].

Ще у 1990 р. ВООЗ рекомендувала включити в навчальні програми підготовки всіх медичних працівників вивчення основних засад і положень паліативної медицини та основних принципів і підходів контролю хронічного больового синдрому; проводити післядипломне навчання медичних працівників з питань ПХД на базі вищих медичних навчальних закладів з видачею документа, що засвідчує підвищення кваліфікації в даній області; у кожній країні залучати провідних фахівців у галузі паліативної медицини проводити навчання практикуючих лікарів різних спеціальностей та студентів-медиків тощо [1].

Важливість професійної підготовки та неперервного навчання фахівців, насамперед лікарів, підкреслюється в основних міжнародних документах з організації паліативної допомоги, зокрема, у «Рекомендаціях 24 (2003) Комітету Міністрів Ради Європи з організації паліативної допомоги в державах-учасниках» (2004) [2]; посібнику «Паліативна допомога: рекомендації ВООЗ для здійснення ефективних програм» – Модуль 5 серії «Боротьба з раком: знання – в практику» (2007); настанові «Біла книга стандартів і норм паліативної допомоги в Європі – Європейської Асоціації паліативної допомоги» (2009, 2010) [6] та у Празькій хартії «Отримання паліативної допомоги – право людини» (2013) [7].

Ми вважаємо, що велике значення для підвищення якості надання ПХД та мотивації медичних працівників до післядипломної освіти має введення в номенклатуру спеціальностей лікарів та молодших медичних спеціалістів медичної спеціальності або спеціалізації «Паліативна медицина», про що свідчить досвід багатьох країн світу. Так, у Великобританії вперше паліативна медицина була визнана самостійною медичною спеціалізацією в 1987 році. Паліативна медицина була визнана самостійною спеціальністю або самостійним напрямком у рамках окремих спеціальностей в Ірландії в 1995 р., у США – в 1996 р., у Новій Зеландії та Гонконгу – в 1998 р., у Швеції і Польщі – в 1999 р., у Румунії – в 2000 р., у Тайвані – в 2001 р., в Австралії та Словаччині – в 2005 р., у Німеччині – в 2006 р., у Франції – в 2007 р. На 50 кафедрах вищих медичних навчальних закладів США після 1–2 років післядипломного навчання лікарі можуть отримати спеціалізацію з паліативної медицини [8].

Заслуговує на увагу досвід Російської Федерації. Так, з 1999 р. на курсі паліативної допомоги при кафедрі онкології Факультету післявузівської професійної освіти лікарів (ФППОЛ) Московської медичної академії імені І. М. Сеченова здійснюється підготовка лікарів з питань надання ПХД. Міністерство охорони здоров'я Російської Федерації та

Навчально-методичне об'єднання медичних і фармацевтичних ВУЗів у 2000 р. затвердили «Програму післявузівської професійної підготовки фахівців з вищою медичною освітою з паліативної допомоги в онкології». З 1999 по 2010 рр. на курсі паліативної допомоги кафедри онкології ФППОЛ пройшли тематичне удосконалення близько 1500 лікарів [9]. В Ульяновську з 2003 р. на базі хоспісу проводиться навчання лікарів-інтернів та лікарів-ординаторів, слухачів факультету післядипломної та вищої сестринської освіти, факультету гуманітарних наук і соціальних технологій Ульяновського державного університету [10].

Впродовж останніх років певний досвід післядипломної підготовки медичних кадрів з питань надання ПХД населенню накопичено і в Україні.

В останні десятиліття в Україні склалися певні демографічні та медико-соціальні умови, які визначають якісно нові вимоги до організації й здійснення підготовки кадрів у вищих медичних закладах освіти з питань надання ПХД.

Щороку в Україні збільшується кількість людей похилого та старечого віку, що збільшує потребу надання ПХД населенню. Аналіз даних медичної статистики свідчить, що рівень захворюваності літніх людей майже у 2 рази вищий, ніж у населення працездатного віку, а у осіб старечого віку – у 6 разів вищий. Понад 70% цієї категорії осіб мають по 4–5 хронічних захворювань, до 80% пенсіонерів у віці 75 років і старше потребують медико-соціальної допомоги [11].

Результати наших досліджень свідчать, що значна кількість людей похилого і старечого віку страждають на тяжкі невиліковні хвороби – онкологічні, серцево-судинні, нейропсихічні захворювання, включаючи хворобу Альцгеймера, хворобу Паркінсона та інші нейродегенеративні захворювання, посттравматичні і дегенеративні ураження головного і спинного мозку, периферичної нервової системи і опорно-рухового апарату та інші. Більшість з цих захворювань у термінальній стадії характеризуються розвитком хронічного больового синдрому та інших важких розладів життєдіяльності, зниженням та втратою здатності паліативних хворих до самообслуговування.

Це також – невпинне зростання захворюваності та поширеності онкологічних захворювань. Згідно даних медичної статистики, станом на 1 січня 2013 р. на обліку в онкологічних закладах України перебувало близько 960 тис. онкологічних хворих. Впродовж останніх 5 років щорічно реєструється понад 160 тис. нових випадків злоякісних новоутворень і більше 85 тис. онкологічних хворих помирають від цієї недуги. За прогнозними оцінками, до 2020 р. рівень захворюваності на злоякісні новоутворення у країні збільшиться на 15% і досягне 180 тис. нових випадків щороку. Зазначене загострює проблему надання ПХД онкологічним хворим вдома.

Крім того, члени сім'ї паліативних пацієнтів також потребують професійної паліативної допомоги. Коли у сім'ї з'являється паліативний хворий, особливо у термінальній стадії захворювання, це спричиняє суттєве зниження якості життя всієї родини та стає причиною тяжких психо-емоційних, соціальних та економічних розладів її функціонування.

Отже, в Україні, згідно наших розрахунків, впродовж останніх 5 років кількість пацієнтів та членів їхніх родин, які щорічно, у більшій чи меншій мірі, більш чи менш тривалий час, потребують ПХД, становить близько 1,5–2 млн. осіб. Разом з цим, ці ж дослідження свідчать, що в Україні спостерігається вкрай недостатня кількість стаціонарних ліжок у закладах ПХД, і, практично, відсутня служба амбулаторної та виїзної ПХД вдома, що зумовлює необхідність залучення лікарів загальної практики-сімейних лікарів, дільничних терапевтів, лікарів поліклінік та середніх медичних працівників до надання ПХД на рівні первинної медико-санітарної допомоги [12, 13].

Крім цього, в умовах реформування системи охорони здоров'я у складі кожного госпітального округу передбачено відкриття хоспісу або іншого закладу ПХД.

Ми вважаємо, що до надання ПХД різним контингентам населення повинні залучатися: лікарі паліативної медицини, лікарі загальної практики-сімейні лікарі, терапевти, онкологи,

психотерапевти та медичні психологи, невропатологи, пульмонологи, геріатри, гематологи, гастроентерологи, анестезіологи, педіатри, психіатри, фтизіатри, інфекціоністи (зокрема, які працюють у центрах профілактики і боротьби зі СНІД) тощо, а також фельдшери сільських ФАПів та інші середні медичні працівники.

З метою запровадження та оптимізації системи підготовки медичних фахівців з питань ПХД, що є умовою забезпечення якості та доступності надання ПХД населенню, згідно Наказу ректора у Національній медичній академії післядипломної освіти імені П.Л.Шупика від 01.12.2009 р. №3702 на базі Інституту сімейної медицини НМАПО імені П.Л.Шупика була створена перша в Україні кафедра паліативної та хоспісної медицини (ПХМ). З травня 2010 р. на кафедрі проводяться цикли тематичного удосконалення (ТУ) для лікарів та середніх медичних працівників з актуальних питань ПХД. Викладачі кафедри ПХМ на підставі найкращого сучасного міжнародного та національного клінічного та науково-педагогічного досвіду в галузі ПХД розробили 8 навчальних програм циклів ТУ, що розраховані на лікарів та середніх медичних працівників різних спеціальностей, які, відповідно до своїх професійних та службових обов'язків, надають паліативну допомогу. За цей час на кафедрі ПХМ майже 700 лікарів та середніх медичних працівників підвищили свою кваліфікацію. Крім цього, з 2013 р. співробітники кафедри залучені до підготовки лікарів-інтернів по спеціальності «Загальна практика-сімейна медицина».

У зазначених навчальних програмах післядипломної освіти на циклах ТУ передбачене навчання сучасним принципам і методам паліативної допомоги, зокрема:

- організація та моделі ПХД інкурабельним хворим у кінці життя – планування та мультидисциплінарна координація медико-соціальної допомоги, критерії визначення статусу паліативного хворого, показання до госпіталізації у заклади ПХД;
- психологічні особливості спілкування та надання ПХД інкурабельним хворим та членам їхніх сімей (особливо в останні дні та години життя людини), профілактика депресій та суїциду;
- медична, психологічна та соціальна реабілітація паліативних хворих;
- контроль болю, зокрема сучасні підходи і методи адекватного знеболення паліативних хворих;
- контроль тяжких патологічних симптомів у термінальних стадіях захворювань;
- особливості надання ПХД хворим різних нозологій та віку;
- медичні, філософські, етичні та духовні проблеми смерті та процесу вмирання, основи танатології;
- запобігання еутаназії;
- соціальна та духовна підтримка паліативних хворих та членів їхніх сімей;
- визначення та максимально можливе задоволення потреб паліативного хворого та членам його сім'ї;
- психологічна, соціальна і духовна допомога родині після смерті хворого, профілактика психосоматичних захворювань;
- особливості роботи у складі мультидисциплінарної бригади тощо.

Особливого значення набуває вміння і навички лікаря та медичної сестри:

- розуміти форми невербальної поведінки пацієнта у термінальних стадіях захворювань – міміка, погляд, жести, що відображають його потреби;
- проведення адекватної початкової оцінки стану пацієнта, ранньої та точної діагностики порушених або втрачених функцій: ковтання, мови, рухової активності, сприйняття і мислення, порушення функцій тазових органів;
- інформування та спілкування з пацієнтом і родичами тощо, від чого залежить якість життя паліативного пацієнта та членів його сім'ї.

Медичним працівникам крім знань і навичок з клінічних дисциплін необхідні педагогічні уміння, щоб навчити пацієнта і його родичів навичкам догляду, особистої гігієни

та контролю симптомів. Їм часто доводиться виступати і в ролі психолога, який здійснює психологічну підтримку в період адаптації до нової ситуації. Знання етики і деонтології, спілкування, поєднане з високим професіоналізмом, сприяє успішному подоланню труднощів, що виникають у хворих у кінці життя, дозволяє забезпечити гідне завершення біологічного життя, без болі та страждань.

Враховуючи особливості мультидисциплінарної професійної підготовки з питань ПХД, при комплектуванні професорсько-викладацького складу кафедри були запрошені лікарі різних спеціальностей, зокрема, онколог, терапевт, медичний психолог, психотерапевт, клінічний фармаколог, організатор охорони здоров'я, а також фахівці немедичних спеціальностей, зокрема соціальний працівник, юрист і біолог, що дозволяє на високому професійному рівні забезпечувати навчальний процес.

Результати вступного і заключного анкетування слухачів, які навчалися на циклах ТУ на кафедрі ПХМ НМАПО імені П. Л. Шупика, засвідчили високу потребу і зацікавленість лікарів та середніх медичних працівників у знаннях та навичках, стосовно надання ПДХ, а також високу ефективність теоретичних і клінічних занять на кафедрі ПХМ.

Певний досвід післядипломної освіти лікарів з питань ПХД є в Українському тренінговому центрі сімейної медицини Національного медичного університету імені О.О.Богомольця та Інституті післядипломної освіти та доуніверситетської підготовки Ужгородського національного університету [13], на Факультеті післядипломної освіти Івано-Франківського медичного університету [14], а середніх медичних працівників – в Навчально-науковому інституті медсестринства Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського, Черкаському медичному коледжі, Львівському медичному коледжі імені Андрея Крупинського та інших.

Висновки.

1. Післядипломна освіта медичних працівників з питань ПХД є сьогодні в Україні актуальною проблемою, яка повинна забезпечити доступність населення до професійної ПХД та підвищити якість надання ПХД населенню. Це вимагає створення відповідної системи післядипломної освіти з питань ПХД та уваги і підтримки Міністерства охорони здоров'я України.

2. Мультидисциплінарна післядипломна освіта медичних працівників з питань ПХД дозволить лікарям і середнім медичним працівникам разом з соціальними працівниками та представниками неурядових організацій забезпечити комплексну міжсекторальну ПХД паліативним пацієнтам та членам їхніх родин, що включає медичну, психологічну, соціальну і духовну складову, а також юридично-правовий супровід. Це дозволить забезпечити відповідну якість життя паліативних хворих.

3. В Україні сьогодні здійснюється підвищення кваліфікації медичних працівників з питань ПХД в рамках циклів тематичного удосконалення лікарів і медичних сестер, спецкурсу для лікарів-інтернів, які навчаються по спеціальності «Загальна практика-сімейна медицина», та окремої навчальної дисципліни в програмі післядипломної підготовки медичних сестер-бакалаврів і магістрів.

4. Велике значення для підвищення мотивації медичних працівників до післядипломної освіти з питань ПХД та, відповідно, покращання якості надання ПХД має введення в номенклатуру спеціальностей лікарів та молодших медичних спеціалістів медичної спеціальності або спеціалізації «Паліативна медицина», про що свідчить досвід багатьох країн світу.

Література

1. World Health Organization. Cancer pain relief and palliative care. Report of a WHO Expert Committee (WHO Technical Report Series, No. 804). – Geneva: WHO, 1990.

2. Совет Европы. Рекомендации Rec (2003) 24 Комитета Министров Совета Европы к государствам-членам по организации паллиативного ухода. – Совет Европы, 2004. – 89 с.
3. ВОЗ. Паллиативная помощь. // Под ред. E. Davies, I. J. Higginson. – Европейское региональное бюро ВОЗ, 2005. – 32 с.
4. ВОЗ. Совершенствование паллиативной помощи пожилым людям. // Под ред. E. Davies, I. J. Higginson. – Европейское региональное бюро ВОЗ, 2005. – 40 с.
5. Stjernswärd J., Foley K. M., Ferris F. D. The Public Health Strategy for Palliative Care. //J. Pain Symptom Manage, 2007, v. 33, № 5, p. 486-493.
6. ЄАПД. Біла книга стандартів з паліативної допомоги. // Рекомендації Європейської Асоціації паліативної допомоги, 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ligalife.com.ua/2011/paliativna/standart/4parent-kontekst-ta-metodologiya/>.
7. Празька хартія «Отримання паліативної допомоги – право людини». – ЄАПД, 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eapcspeaksrussian.eu.aspx>.
8. Введенская Е. С. О необходимости преподавания вопросов паллиативной помощи в системе высшего медицинского образования. // Социальные аспекты здоровья населения. – 2013. – Т. 31. – № 3.
9. Эккерт Н. В., Новиков Г. А., Хетагурова А. К., Шарафутдинов М. Г. Методические рекомендации по организации паллиативной помощи. – М.: ММА им. И. М. Сеченова; 2008. – 58 с.
10. Биктимиров Т. З., Цветаева И. Г., Шарафутдинов М. Г. 15 лет паллиативной медицине Ульяновской области. // Медицина в Кузбассе. – 2012. – №1. – С. 19-20.
11. Чайковська В. В., Хаджинова Н. А., Вялих Т. І., Величко Н. М. Медико-соціальна допомога населенню старшого віку України: аналіз ситуації і необхідність розробки стратегії попередження прискороеного старіння // Пробл. старения и долголетия. – 2012. – Т.21. – №3. – С. 396–400.
12. Губський Ю. І., Хобзей М. К. Фармакотерапія в паліативній та хоспісній медицині. Клінічні, фармацевтичні та медико-правові аспекти // Монографія. – К.: Здоров'я, 2011, – 352 с.
13. Царенко А. В., Висоцька О. І., Шекера О. Г., Виноградова Г. М. Питання контролю хронічного больового синдрому в паліативних хворих у програмах післядипломної підготовки лікарів загальної практики-сімейної медицини. // Практикуючий лікар. – 2012. – №1. – С.26 – 32.
14. Глушко Л. В., Позур Н. З., Чаплинська Н. В. та ін. Про шляхи поліпшення підготовки лікарських кадрів з питань паліативної медицини. // Зб. «Впровадження стандартів паліативної допомоги». Матеріали наук.-практ. конфер. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013, с. 34 – 35.